

Віталій ХОМЕНКО

кандидат історичних наук

викладач історії

ВСП «Конопотський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3704-7086>

e-mail: vitalhomenko@ukr.net

ПАНАС САКСАГАНСЬКИЙ У СПОГАДАХ І ЩОДЕННИКАХ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Розглянуто взаємовідносини двох видатних українців: театрального корифея Панаса Саксаганського і громадського діяча Євгена Чикаленка. Проаналізовано спогади та щоденники останнього, які є надзвичайно цінним джерелом інформації про події української історії кінця XIX ст. – початку XX ст. Наголошено, що в цих працях Є. Чикаленко залишив детальні характеристики своїх сучасників – відомих українських політиків, науковців, літераторів, громадських і культурних діячів. Проаналізовано інформативність спогадів та щоденників Євгена Чикаленка щодо його стосунків із Панасом Саксаганським.

Встановлено, що більшість дослідників життя і творчості Панаса Саксаганського не використовували мемуарні праці Євгена Чикаленка. Констатовано, що Євген Чикаленко в его-документах залишив чисельні дописи, у яких детально описував: його дружні стосунки з Панасом Саксаганським, починаючи з дитячих років, коли вони навчалися в Єлисаветградській реальній школі; його дуже часто складні взаємини та конфлікти з Миколою Садовським, Іваном Карпенком-Карим, іншими відомими українськими театральними діячами; його погляди на важливі суспільно-політичні проблеми тогочасного українського, російського й міжнародного життя. Водночас простежено, що Євген Чикаленко згадував цікаві біографічні факти з життя й діяльності Панаса Саксаганського, зокрема коротко описав його театральну діяльність. Також з'ясовано, як Є. Чикаленко характеризував свого друга як людину та творчу особистість, свої погляди на його роль в українському культурному та суспільному житті.

Зазначено, що подальші перспективи дослідження взаємовідносин Євгена Чикаленка та Панаса Саксаганського полягають у вивченні їхнього листування, а також епістолярію, щоденників і мемуарних праць їх близьких друзів та сучасників.

Ключові слова: Євген Чикаленко, Панас Саксаганський, театр, спогади, щоденники, джерелознавство.

Логічним наслідком російської військової агресії проти України стала глибша зацікавленість українців власною історією. Значний інтерес при цьому викликають питання формування української ідентичності, нації та розбудови української державності. Безсумнівно, що для розуміння подій минулого треба вивчати різноманітні

*Євген Чикаленко**Панас Саксаганський*

історичні джерела. Окремий їх вид – его-документи, серед яких особливе місце займають щоденники та спогади. Серед них яскраво виділяються праці Євгена Чикаленка (1861–1929), який брав активну участь в українському суспільно-політичному русі наприкінці XIX – на початку XX ст. і безпосередньо долучився до процесів творення української модерної нації.

Євген Чикаленко вів щоденники в 1907–1929 рр., а у 20-х роках XX ст. написав спогади, які почали виходити друком ще за його життя, але не у видавництвах підрадянської України, а у львівській видавничій спілці «Діло». В уже незалежній Україні ці праці почали перевидавати лише з 2003 р. Наразі всі вони опубліковані в київському видавництві «Темпора». Спогади та щоденники Є. Чикаленка – надзвичайно інформативні щодо спроби українських громадських діячів наприкінці XIX – на початку XX ст. поставити перед російськими елітами «українське питання». Напевно, недарма Володимир Панченко називав Євгена Чикаленка «літописцем українського національно-визвольного руху» (Панченко, 2011, с. 9). Також Є. Чикаленко залишив нам детальні характеристики своїх сучасників – відомих українських політиків, науковців, літераторів, громадських і культурних діячів.

У спогадах та щоденниках є чисельні згадки Євгена Чикаленка, зокрема, про одного з його найближчих друзів – Панаса Карповича Саксаганського (справжнє прізвище – Тобілевич, 15(03).05.1859–17.09.1940), визначного українського театального актора, режисера, драматурга. Відтак мета статті – проаналізувати інформативність спогадів і щоденників Євгена Чикаленка щодо його взаємовідносин із Панасом Саксаганським.

Серед дослідників, які торкалися різних питань біографії Панаса Саксаганського, можна згадати Маргариту Гармсен (Гармсен, 1935), Всеволода Чаговця (Чаговець, 1951), Богдана Тобілевича (Тобілевич, 1957), Леоніда Стеценка (Стеценко, 1959), Ростислава Коломійця (Коломієць, 1984), Ростислава Пилипчука (Спогади про Панаса

Саксаганського: збірник, 1984), Наталію Гонтар (Гонтар, 2009а; Гонтар, 2009b; Гонтар, 2010а; Гонтар, 2010b). Але більшість цих науковців, за винятком Н. Гонтар, писали в час, коли Україна була частиною радянської держави, тому не могли використовувати спогади та щоденники Є. Чикаленка в наукових розвідках. Адже «совєтська» заідеологізована наука ім'я Є. Чикаленка та його писемну спадщину ігнорувала, а його праці, як уже зазначено, не видавала. Отже, скористатися мемуарним доробком Євгена Чикаленка радянські дослідники життя та професійної діяльності Панаса Саксаганського здебільша не могли. Хоча, навіть маючи на руках львівські видання праць Є. Чикаленка, покликатися на них було справою надзвичайно ризикованою.

У цьому контексті варто зазначити, що, можливо, саме через вплив радянської дійсності в мемуарних працях Панаса Саксаганського, які виходили у 30-х роках ХХ ст. у Харкові (Саксаганський, 1932; Саксаганський, 1935), інформація про Євгена Чикаленка, за винятком кількох малозмістовних згадок, фактично відсутня. Читаючи його спогади, ніяк не можна було дійти висновку, що Є. Чикаленко був його близьким другом чи хоча б хорошим знайомим.

Отже, звернімося безпосередньо до мемуарів та щоденників Є. Чикаленка. Так, наприклад, із його спогадів дізнаємося, як він познайомився з Панасом Саксаганським. Євген Чикаленко записав, що 1875 р. він вступив на навчання до 3-го класу Єлисаветградської реальної школи. Його там «посадили поряд з Панасом Тобілевичем, тепер знаним українським артистом Саксаганським», з яким «ми зразу перейшли на українську мову і стали на все життя друзями» (Чикаленко, 2011а, с. 68). Євген Чикаленко відзначав, що Панас Саксаганський «тоді вже був гарним співакою і знаменитим оповідачем-коміком; часом на лекціях він пошепки почне було розказувати що-небудь смішне, і ми, забувшись, що сидимо в класі, раптово вибухнемо голосним реготом; Панас сидить наче він ніде нічого, а нас, було, zostавлять за кару в школі на годину після лекцій» (Чикаленко, 2011а, с. 68).

Наголошу, що стосунки між друзями були досить близькими. Зокрема, Євген Чикаленко писав, що по неділях він разом з іншим своїм товаришем Андрієм Грабенком часто ходив у гості до Панаса Саксаганського додому «на передмістя Викову, за річку Інгул, де у його батька був власний будиночок з гарним садком» (Чикаленко, 2011а, с. 68). Опісля вже троє друзів разом «ходили на прогуляння за місто ... або купатися» (Чикаленко, 2011а, с. 68), а у святкові дні відвідували батьків Грабенка в с. Обознівка. Саме вдома в Панаса юний Чикаленко познайомився з його братами Іваном, Миколою, Михайлом та Петром, сестрою Марією.

Панас Саксаганський і Євген Чикаленко провчилися разом 2 роки, а з 4-го класу Панас «пішов на військову службу і по закінченні Одеської військової школи вийшов офіцером в піхоту, де й служив до 1882 року, коли вступив в українську театральну трупу, де вже грав його старший брат Садовський» (Чикаленко, 2011а, с. 68). Також зі спогадів дізнаємося, що після виїзду Панаса Саксаганського на військову службу в його кімнати в будинку Івана Карпенка-Карого оселився саме Євген Чикаленко (Чикаленко, 2011а, с. 72). До речі, варто згадати, що його стосунки з І. Карпенком-Карим теж були дуже близькими і їхнє дружнє спілкування продовжувалося аж до смерті останнього.

Шкільна дружба знайшла продовження в дорослому житті. Зокрема, Є. Чикаленко неодноразово згадував, що Панас Карпович приїздив до нього в с. Перешори та с. Кононівка. Дізнаємося, що відомий театральний діяч був завзятим мисливцем

і, перебуваючи в гостях у Є. Чикаленка, часто «ходив по степу з рушницею і раз у раз з успіхом, бо ніколи не вертався додому без перепелів, куріпок, зайця або лиса» (Чикаленко, 2011а, с. 127). Крім того, у щоденнику за квітень 1910 р. можна надібати інформацію і про те, що в Кононівці друзі організовували ігри у скраклі, у які Панас Саксаганський теж добре грав (Чикаленко, 2011b, с. 102). Відзначу, що ця гра дуже подобалася і Є. Чикаленкові. Також він згадував, що Панас Саксаганський бував у нього й на громадських вечорах, де розважав присутніх якимись цікавими оповідками й співами (Чикаленко, 2011а, с. 215) і кілька разів наголошував, що той мав гарний приємний голос (Чикаленко, 2011а, с. 216; Чикаленко, 2011b, с. 98).

Зустрічалися друзі й на відпочинку за межами України. Зокрема, 29 липня 1912 р. Є. Чикаленко записав у щоденнику, як він зі своїм товаришем «несподівано в парку стрілися з П. К. Саксаганським, який з Єсентуків переїхав до Кисловодська. З того часу почали ми вже мандрувати втрьох. Панас Карпович дуже дбає, щоб скинути з себе зайвий жир (тук), а через те п'є баталинську воду, мало їсть і багато ходить. Обходили ми втрьох всі ближчі гори, а потім вирішили побувати і в тутешніх тубольцях, щоб подивитись, як вони живуть» (Чикаленко, 2011b, с. 234).

Водночас у мемуарних працях і щоденниках Є. Чикаленка є чисельні згадки про театральну діяльність братів Тобілевичів. Як видається з тексту спогадів, саме Панас уперше привів свого юного друга Євгена до театру. Першою виставою, яку той переглядав, була «Назар Стодоля», і вона справила на нього «вражіння на все життя» (Чикаленко, 2011а, с. 69). Сталося це ще під час їхнього спільного навчання в Єлисаветградській реальній школі.

З 1883 р. Панас Саксаганський грав у театральній трупі Михайла Старицького і Марка Кропивницького, з 1885 р. – Марка Кропивницького, з 1888 р. – Миколи Садовського, а в 1890 р. створив власну трупу. Євген Чикаленко із сумом згадував про часті конфлікти між цими українськими театральними корифеями. При цьому вказував, що «Саксаганський в цих чварах стояв збоку», і підсумовував із прикрістю: «З колись одної знаменитої мейнінгенської трупи на Україні стало чотири: Старицького, Кропивницького, Садовського та Саксаганського» (Чикаленко, 2011а, с. 128). Він писав: «Трупа Саксаганського складалася, крім нього, ще з Карпенка-Карого, сестри їх Марії Садовської і вважалася найбільше ансамблевою, найкраще організованою і взагалі найкращою трупою» (Чикаленко, 2011а, с. 128). Добре помітно, що його симпатії були на боці театральної трупи Панаса Карповича, напевно, через дружні відносини.

Крім того, Євген Чикаленко відзначав талановитість Панаса Саксаганського, який, на його думку, був, «може, талановитіший за Кропивницького» (Чикаленко, 2011а, с. 128). Втім, після смерті Івана Карпенка-Карого 1907 р. Панас Саксаганський «розпустив свою трупу і виступав тільки на гастролях по дрібних провінційальних трупах, що склалися з усякої шантрапи, шушвалі», але це не принесло «слави Саксаганському, і потроху публіка стала його забувати» (Чикаленко, 2011а, с. 128).

Зі спогадів видається, що така ситуація серйозно хвилювала Є. Чикаленка, він переймався, що талант його друга дуже недооцінюють. Тому, напевно, спеціально й записав: «За часів українського національного уряду Міністерство мистецтва призначило Саксаганського директором державного народного театру в Києві і на цій посаді «Саксаганський наче одержав сатисфакцію за те, що публіка була його забула» (Чикаленко, 2011а, с. 129). Крім того, у щоденнику від 23 серпня 1918 р. він вказав:

«Коли один давній знайомий, зустрівшись з Саксаганським, довідався, що того обрано директором Національного театру, то, перехрестившись, промовив: “Слава тобі Господи, що в Українській Державі буде хоч один чоловік на своїм місці!”. А сьогодні я почув від Панаса, що в міністерстві так поводяться з ним і з Національним театром, що він вагається – чи не зректись того директорства» (Чикаленко, 2011с, с. 144).

Проблема особистої та професійної роз’єднаності родини Тобілевичів справді турбувала Є. Чикаленка. Він щиро намагався їх помирити. Зокрема, під час зимового театрального сезону 1894–1895 рр. до Одеси одночасно приїхали театральні трупи Миколи Садовського і Панаса Саксаганського. Лідери Одеської громади, за активної участі Є. Чикаленка, організували зустріч, на якій планували переконати братів Тобілевичів припинити ворожнечу, але нічого в них не вийшло (Чикаленко, 2011а, с. 148–149). Конфлікти між ними періодично то припинялися, то знову продовжувалися, і вже набагато пізніше, у щоденниковому дописі за 2 березня 1910 р., Євген Чикаленко знову шкодував, що Микола Садовський та Панас Саксаганський не можуть помиритися (Чикаленко, 2011b, с. 99). Згодом через це навіть сталося погіршення відносин між двома старими друзями. Запис про це міститься в щоденниковому дописі від 1 березня 1913 р. Причиною було те, що Є. Чикаленко переконував свого друга не критикувати М. Садовського, який продовжував займатися активною театральною діяльністю, не їздити на гастролі у дрібні трупи, а створити власний сильний театр (Чикаленко, 2011b, с. 275–276). Помирилися вони лише в липні 1913 р., коли знову випадково зустрілися на відпочинку у м. Кисловодськ, про що, знову ж таки, є згадка в щоденнику (Чикаленко, 2011b, с. 287–288).

Зрештою, вже за кілька років, 21 травня 1918 р., Є. Чикаленко записав у щоденнику, що на урочистому відкритті Українського клубу «помирилися між собою відомі українські артисти М. Садовський та Саксаганський (рідні брати-Тобілевичі), які майже 15 років не говорили між собою» (Чикаленко, 2011с, с. 74). Припускаю, що він був цим дуже задоволений.

Поряд із цим у мемуарних працях Є. Чикаленка можна віднайти й кілька дописів, із яких дізнатися про погляди Панаса Карповича на важливі політичні проблеми тогочасного життя. Наприклад, міркуючи про Російсько-японську війну 1904–1905 рр., Панас Саксаганський був упевнений, що Росія має перемогти (Чикаленко, 2011а, с. 227). Так вважав й І. Карпенко-Карий, натомість М. Садовський та Є. Чикаленко бажали перемоги Японії.

Висловлювався Панас Саксаганський і з приводу Російської революції 1905–1907 рр. Наприклад, Є. Чикаленко занотував, що під час революції відбулася масова «залізнодорожно-поштово-телеграфна забастовка» (Чикаленко, 2011а, с. 263), яка зірвала театральній трупі Саксаганського й Карпенка-Карого чимало вистав. Останні дуже обурювалися, чим викликали в Є. Чикаленка критику (Чикаленко, 2011а, с. 264). Згідно зі свідченнями Євгена Чикаленка, внаслідок цього за братами Іваном і Панасом Тобілевичами «закріпилася в українських колах репутація “чорносотенців”, хоч в дійсності вони такими не були, а обурювалися тільки на форми революції, а зовсім не жалкували за старим ладом» (Чикаленко, 2011а, с. 264).

Цікавими були й погляди Панаса Саксаганського на Першу світову війну. Зокрема, 1 травня 1919 р. Є. Чикаленко в щоденнику описав ситуацію на кінець літа 1914 р.: «В серпні, як і щороку, приїхав до мене на полювання П. К. Саксаганський. Знаючи мій “пораженчеський” настрій, він не висловлювався тепер так патріотично,

як за японської війни, а все-таки видно було, що його, як бувшого офіцера, тішать успіхи російського війська в Галичині» (Чикаленко, 2011b, с. 335). Звісно, що, пояснюючи такі погляди Панаса Карповича, потрібно враховувати і його колишнє військово-ве минуле, але й не треба ігнорувати факт реального впливу російського виховання, російської культури. Власне, більшість українців, підданих російського царя, все ж підтримували в цій та інших війнах саме Росію.

Крім того, варто сказати, що Панас Саксаганський, як і багато хто з його сучасників-українців, серйозно недооцінював антиукраїнської спрямованості російської влади. Так, Є. Чикаленко вказував: «Захоплення Львова російським військом зробило на нас гнітюче вражіння, але Саксаганський та Юркевич (Причепя), талановитий співробітник “Ради”, що учителював тоді в Бірзулі і заїздив часом до мене в Перешори, не могли припустити думки, що уряд зважиться на скасування просвіти на українській мові в Галичині, на закриття преси і взагалі на утиски українського слова. Вони сподівались, що Державна Дума, з метою привернути галицьке населення до Росії, напосядеться, щоб політика уряду в Галичині була “примиренческою” і неворожою до тамошнього українського населення» (Чикаленко, 2011b, с. 336). Зрозуміло, що такі надії Панаса Саксаганського були марними і навіть дещо наївними. Російська влада реалізовувала свою імперську політику, у якій не було місця для національних інтересів українців. Тут потрібно вказати й на те, що Панас Саксаганський усе-таки був передусім творчою особистістю, суспільно-політичні питання для нього були менш важливими, ніж для того ж таки Євгена Чикаленка.

А вже восени 1916 р. Є. Чикаленко згадував, що в «Саксаганського зовсім зник російський патріотизм, який був у нього в початку війни, але все-таки він не трапив надії, що “Вільгельм скінчить так, як Наполеон”, бо нарешті вмішалась у війну Америка, багата грішми та технікою більше, ніж німці» (Чикаленко, 2011b, с. 357). Припускаю, що цю своєрідну еволюцію поглядів на війну можна вважати природною для людини культури, для якої все навколо оберталось здебільш довкола театру і яка глибоко не занурювалася в сутність політичних та міжнародних проблем.

Події Української революції кінця 1918 р. – початку 1919 р. змусили Є. Чикаленка до еміграції. Натомість, Панас Саксаганський залишився в Києві. Згадки про його ставлення до революційних подій у щоденникових дописах Є. Чикаленка відсутні. Напевно, це легко пояснюється тим, що безпосереднього спілкування між ними вже не було, до того ж через об’єктивні труднощі та проблеми революційного часу важко було вести й епістолярний діалог.

У записях Євгена Чикаленка еміграційної доби лише кілька невеликих згадок про Панаса Саксаганського є в листах, які автор отримував від своїх сучасників і вміщував до щоденника. Зокрема, листи за 1921 р. М. Садовського, що теж перебував за межами України. У них він, окрім усього іншого, згадував і про свого брата Панаса. Це були чутки про те, що він важко живе в Києві, навіть голодує (Чикаленко, 2015a, с. 73, 255).

У дописі від 18 березня 1922 р. був вміщений лист від сина Євгена Чикаленка Івана, який тоді проживав у Києві. Він згадував, що Панас Саксаганський «грає в театрі, живе, здається, не дуже погано» (Чикаленко, 2015b, с. 96).

У дописі від 5 березня 1923 р. бачимо ще один лист від того ж таки сина Івана, написаний у кінці грудня 1922 р. – на початку січня 1923 р. У частині, датованій 9 січня, він написав: «Недавно бачив П[анаса] Карп[овича], дав йому твою адресу, але він

не хоче писати тобі, кажучи: “він же поїхав, то нехай перший і напише”. Він недавно був хорий інфлуенцою, але вже видужав» (Чикаленко, 2015с, с. 53). Ця згадка про Панаса Саксаганського виявилася у щоденниках фактично останньою. Як встановила сучасна дослідниця життя й діяльності Євгена Чикаленка Інна Старовойтенко, з листів «Є. Чикаленка до С. Єфремова видно, що він листувався із П. Саксаганським і в 1920-ті роки» (Старовойтенко, 2009, с. 185). Тобто, можливо, що зрештою Євген Чикаленко першим написав листа Панасові Саксаганському. Епістолярне спілкування між старими друзями продовжувалося, але зустрітися один з одним їм уже не вдалося.

Отже, можна висувати, що цінність спогадів і щоденників Є. Чикаленка в тому, що хоча його оцінки й характеристики відомих осіб того часу не могли бути повністю позбавлені певної суб’єктивності, все ж він намагався більш-менш об’єктивно описувати дійсність. У цих працях можна знайти чисельні біографічні факти його дружніх взаємовідносин із Панасом Саксаганським, згадки про стосунки останнього з Миколою Садовським, Іваном Карпенком-Карим, іншими українськими театральними діячами, його погляди на важливі суспільно-політичні проблеми тогочасного українського, російського й міжнародного життя. Бачимо, що Є. Чикаленко характеризував свого друга як людину та творчу особистість, розуміємо, якими були оцінки його ролі в українському культурному та суспільному житті. Вважаю, що свідчення Євгена Чикаленка дадуть змогу дослідникам краще зрозуміти певні моменти життя та творчості Панаса Саксаганського і можуть бути використані в написанні нових біографічних праць про нього. Перспективи дослідження взаємовідносин Євгена Чикаленка та Панаса Саксаганського полягають у вивченні їхнього листування, а також епістолярію, щоденників і спогадів сучасників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Гармсен, М. Майстер сценічного слова. *Червоний шлях*, 5, 156–163.
- Гонтар, Н. (2009а). Громадська діяльність Панаса Саксаганського. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*, 26, 55–60.
- Гонтар, Н. (2009б). Джерела формування світогляду Панаса Саксаганського. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць*, 28, 84–89.
- Гонтар, Н. І. (2010а). *Творча та громадська діяльність Панаса Саксаганського* [дис. ... канд. іст. наук, Київський національний університет ім. Т. Шевченка].
- Гонтар, Н. (2010б). Мемуари як джерело вивчення творчої і громадської діяльності Панаса Саксаганського. *Питання історії України: зб. наук. праць*, 13. Чернівці, 227–231.
- Коломієць, Р. Г. (1984). *Театр Саксаганського і Карпенка-Карого*. Київ.
- Панченко, В. (2011). Літописець Чикаленко. В *Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)*. Київ, 9–19.
- Пилипчук, Р. Я. (уклад.). (1984). *Спогади про Панаса Саксаганського: збірник*. Київ.
- Саксаганський, П. К. (1932). *Театр і життя: мемуари*. Харків.
- Саксаганський, П. К. (1935). *По шляху життя: мемуари*. Харків.
- Старовойтенко, І. (2009). *Євген Чикаленко: людина на тлі епохи*. Київ.
- Старков, В. (2010). Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра «у скраклі». *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 21, 344–358.
- Стеценко, Л. (1959). *Панас Саксаганський: нарис про життя і творчість*. Київ.

Тобілевич, Б. (1957). *Панас Карпович Саксаганський: 1859–1940: життя і творчість*. Київ.

Чаговець, В. (1951). *П. К. Саксаганський. Життя і творчість*. Київ.

Чикаленко, Є. (2011а). *Спогади (1861–1907)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2011б). *Щоденник (1907–1917)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2011с). *Щоденник (1918–1919)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2015а). *Щоденник (1921)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2015б). *Щоденник (1922)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2015с). *Щоденник (1923–1924)*. Київ.

REFERENCES

Harmsen, M. Maister stsenichnoho slova. *Chervonyi shliakh*, 5, 156–163 (in Ukrainian).

Hontar, N. (2009a). Hromadska diialnist Panasa Saksahanskoho. *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. prats*, 26, 55–60 (in Ukrainian).

Hontar, N. (2009b). Dzherela formuvannia svitohliadu Panasa Saksahanskoho. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zb. nauk. prats*, 28, 84–89 (in Ukrainian).

Hontar, N. I. (2010a). *Tvorcha ta hromadska diialnist Panasa Saksahanskoho* [PhD tesis, Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka] (in Ukrainian).

Hontar, N. (2010b). Memuary yak dzherelo vyvchennia tvorchoi i hromadskoi diialnosti Panasa Saksahanskoho. *Pytannia istorii Ukrainy: zb. nauk. prats*, 13. Chernivtsi, 227–231 (in Ukrainian).

Kolomiets, R. H. (1984). *Teatr Saksahanskoho i Karpenka-Karoho*. Kyiv (in Ukrainian).

Panchenko, V. (2011). Litopysets Chykalenko. In *Chykalenko Ye. Spohady (1861–1907)*. Kyiv, 9–19 (in Ukrainian).

Pylypchuk, R. Ya. (Comp.). (1984). *Spohady pro Panasa Saksahanskoho: zbirnyk*. Kyiv (in Ukrainian).

Saksahanskyi, P. K. (1932). *Teatr i zhyttia: memuary*. Kharkiv (in Ukrainian).

Saksahanskyi, P. K. (1935). *Po shliakhu zhyttia: memuary*. Kharkiv (in Ukrainian).

Starovoitenko, I. (2009). *Yevhen Chykalenko: liudyna na tli epokhy*. Kyiv (in Ukrainian).

Starkov, V. (2010). Tradytsii ta innovatsii v ihrovii kulturi naselennia Ukrainy. Hra «u skrakli». *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 21, 344–358 (in Ukrainian).

Stetsenko, L. (1959). *Panas Saksahanskyi: narys pro zhyttia i tvorchist*. Kyiv (in Ukrainian).

Tobilevych, B. (1957). *Panas Karpovych Saksahanskyi: 1859–1940: zhyttia i tvorchist*. Kyiv (in Ukrainian).

Chahovets, V. (1951). *P. K. Saksahanskyi. Zhyttia i tvorchist*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2011a). *Spohady (1861–1907)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2011b). *Shchodennyk (1907–1917)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2011c). *Shchodennyk (1918–1919)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2015a). *Shchodennyk (1921)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2015b). *Shchodennyk (1922)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2015c). *Shchodennyk (1923–1924)*. Kyiv (in Ukrainian).

Vitaliy KHOMENKO*PhD (History)**Lecturer of History**VSP «Konotopsk Industrial and Pedagogical Vocational College of Sumy State University»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3704-7086>**e-mail: vitalhomenko@ukr.net*

PANAS SAKSAHANSKYI IN MEMORIES AND DIARIES OF YEVHEN CHYKALENKO

The article examines the relationship between two prominent Ukrainians: the theatrical coryphaeus Panas Saksahanskyi and the public figure Yevhen Chykalenko. The author analyses the memoirs and diaries of the latter, which are an extremely valuable source of information about the events of Ukrainian history in the late 19th – early 20th centuries. It is emphasized that in these works Yevhen Chykalenko left detailed characteristics of his contemporaries – famous Ukrainian politicians, scientists, writers, public and cultural figures. The author analyses the informative content of Yevhen Chykalenko's memoirs and diaries about his relationship with Panas Saksahanskyi.

Many researchers of Panas Saksahanskyi's life and work have largely not used Yevhen Chykalenko's memoir works. At the same time, Yevhen Chykalenko, in his ego-documents, left numerous entries in which he described in detail his friendly relations with Panas Saksahanskyi, starting from their childhood when they studied at the Yelisavetgrad Real School, his often complex relationships and conflicts with Mykola Sadovsky, Ivan Karpenko-Kary, other famous Ukrainian theatrical figures, his views on important socio-political issues of Ukrainian, Russian, and international life at that time. Moreover, it is traced that Yevhen Chykalenko mentioned interesting biographical facts from the life and work of Panas Saksahanskyi, in particular, briefly outlined his theatrical activity. It was also clarified how Yevhen Chykalenko characterized his friend as a person and creative personality, his views on his role in Ukrainian cultural and public life.

It is noted that further prospects for studying the relationship between Yevhen Chykalenko and Panas Saksahanskyi lie in the study of their correspondence, as well as the epistolary, diaries, and memoir works of their close friends and contemporaries.

Key words: Yevhen Chykalenko, Panas Saksahanskyi, theater, memoirs, diaries, the source studies.